

Георгій Папакін

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ГРОМАДА
І ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ НАВЕСНІ 1918 Р.

Український уряд обрав у відношенні до німців найгіршу тактику: замість вимушеного, але ділового співробітництва — таємний спротив, прихований саботаж, усіляке гальмування німецьких пропозицій. І все йшло так, як згадував гетьман: «Тогда начались трения между немцами и украинским правительством, которое на словах соглашалось с немцами, боясь их, но на деле давала приказы своим низшим подчиненным тормозить. Немцы возмущались, престиж правительства падал, и в результате — немцы брали силою, а украинцы молчали»¹.

Головна причина такої колізії полягала в тому, що Центральна Рада та її народні міністерства виявилися абсолютно нездатними забезпечити виконання економічних умов Берестейської угоди і при цьому не поступитися своєю соціальною програмою, проголошеною IV універсалом. Швидко усвідомили це і німці. До Берліна направлялися такі повідомлення: «Нынешнее украинское правительство в свое время было подходящим инструментом для заключения мира, но в настоящий момент его власть не простирается дальше власти наших штыков. Правительство боится вообще вывозить хлеб из страны, не говоря уже о количестве, обусловленном мирным договором»².

Тому не варто звинувачувати німців, як це часто-густо робиться, у тому, що вони вдерлися в Україну з наміром забрати силою хліб та скинути існуючий уряд. Вони прийшли, переслідуючи власні політичні та, найголовніше, економічні інтереси, але, очевидно, не маючи чітко окреслених планів втручання у внутрішні справи України. І якби тут існував повноважний уряд, який міг самостійно підтримувати внутрішній спокій і віддати союзникам те, що сам пообіцяв у лютому 1918 р., — вони б не мали підстав для такого втручання.

Але такого уряду не існувало. Від Центральної Ради, яка вперто стояла на старих народівських позиціях і не була здатна вчитися на власних помилках, допущених наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., поступово відходили всі впливові політичні сили. На зручні місця безвідповідальної парламентської опозиції перемістилися перший прем'єр УНР Володимир Винниченко, засновники Центральної Ради Сергій Єфремов та Андрій Ніковський. Симон Петлюра залишив військо і вагався між кріслами редактора газети і керівника київського губернського земства. Навіть прем'єр діючого уряду Всеволод Голубович, за свідченнями історика і учасника подій Дмитра Дорошенка, висловлював німцям бажання «послати цю Раду до чорта». Дорошенко згадував: «Взагалі увесь період від повороту Центральної Ради до Києва відчувався цілим громадянством, українським та неукраїнським, за якийсь переходовий час; всі дожидали якихось рішучих змін, якогось виходу з того закутка, куди загнали Україну верховоди політичного життя, що не вміли збагнути духу часу й зорієнтуватися в нових обставинах і умовах»³.

Але не слід думати, керуючись спогадами і дослідженнями відставних українських політиків соціалістичного спрямування,

що виключно німці та їх прагнення отримати продовольство були тим головним чинником, який визначив подальшу долю Центральної Ради. Її вирішило земельне питання, міцно пов'язане з німецькими інтересами, але все ж таки внутрішнє.

Аграрне законодавство Центральної Ради, проголошене у III та IV універсалах, а також земельним законом від 18 січня 1918 р., було лише недосконалим перекладом російського есеро-більшовицького «Декрета о земле». Саме тому воно не задовольнило нікого. Землевласницькі кола, як дідичі, так і заможні хлібороби, побачили в ньому загрозу своїй приватній власності. Сільським люмпенам оголошена програма не сподобалась певною поміркованістю, намаганням уникнути найбрудніших ексцесів земельного перерозподілу, які вже почалися у сусідній Росії. Саме їх зусиллями творилися погроми старовинних маєтків, варварське нищення існуючих господарств і тих культурних надбань, що зберігалися в них. Не минули криваві події кінця 1917 р. і фамільні маєтки Скоропадських. З приходом німців ті самі люмпені, як і хлібороби, зтягнуті першими у насильницький земельний перерозподіл, стали відходити від соціального похмілля і зрозуміли, що у них немає жодних прав на захоплену гвалтівним чином землю.

Навесні ж 1918 р. загальне аграрне незадоволення набрало драматично-практичного змісту. Треба було вже засівати, а сівачів не було: старі господарі не могли це робити, а нові — не наважались. Вони насамперед боялися німців, яких небезпідставно підозрювали у бажанні покласти край аграрній анархії. До того ж не всюди і було чим сіяти: насінневий фонд великих маєтків був знищений під час погромів, підпалів, грабунків дезертирами, а частково перегнаний на самогон самими селянами. Державного насінневого фонду на той час не існувало взагалі. Так з суто господарського питання весняний засів 1918 р. перетворився на велику внутрішню та зовнішньополітичну проблему. Адже у засіві були дуже зацікавлені німці й австрійці, яким украй потрібно було забезпечити поставки з нового врожаю до Німеччини та Австро-Угорщини.

Загрозливість ситуації нарешті відчули і керівні кола правлячої партії українських есерів. Тогочасний міністр землеробства Микола Ковалевський згадував секретне засідання ЦК УПСР та ЦК Всеукраїнської селянської спілки, на якому лунали тверезі голоси. Але останнє слово лишилося за Михайлом Грушевським: «Він був рішучо проти яких би то не було змін в аграрному законодавстві Центральної Ради. Він вказував на дві причини, які

змушують його зайняти негативне становище у цій справі. Першою причиною були, так би мовити, явища історичного і політичного характеру. Національна українська революція була справою головним чином селянських мас, і гаслом цієї революції були націоналізація землі і поділ цієї землі між селянськими громадянами. Це гасло було загальним. Його підтримали всі українські партії. Якщо ми повернемо колесо історії назад — казав Михайло Грушевський, — то народні маси будуть проти нас і цим ми відкриємо широку браму російському більшевизмові. З другого боку, якщо прийняти, що німецькі окупаційні війська будуть боронити кордони України перед наступом російських більшевицьких армій, то результатом скасування нашої аграрної реформи буде повна соціальна реставрація чужих Україні землевласницьких елементів, російських, польських, жидівських, а вони становили на Україні величезну більшість стану великих землевласників». Нарешті, він згадував про моральні зобов'язання щодо дотримання своїх обіцянок, і з впевненістю, гідною кращого застосування, закликав: «Ми не можемо відмовитись від того, що ми обіцяли народові»⁴.

Але Голова Центральної Ради виявився дуже далеким від розуміння справжнього стану справ на селі. Розкладовий вплив більшовиків уже істотно відбився на селянських настроях. Про це свідчать, наприклад, спогади полковника Всеволода Петріва, палкого прихильника Центральної Ради, який саме в цей час на чолі гайдамаків-гордієнківців з боями просувався Полтавщиною: «...переважаюча маса селянства, яка залишилася поза «отрубами», чи втратила позиції в економічній боротьбі на «отрубах», мала нахил залюбки ототожнювати нас, значиться, війська Центральної ради, зі своїми соціальними ворогами, панамі і кулаками, які теж «от про цю Україну кажуть» та «своєї української влади хочуть», тобто в їх примітивній уяві українська влада мусила бути владою панів та кулаків і природно «чужою»⁵.

У таких умовах саме полтавські хлібороби-власники, найбільш національно свідомий український стан, розпочали активну кампанію за перегляд аграрного законодавства. Делегації хліборобів тримали в облозі Центральну Раду і народне міністерство земельних справ, добиваючись, щоб до них прислухалися. Одна з таких делегацій у складі 205 чоловік була направлена до Києва повітовим з'їздом хліборобів Лубенщини, який зібрав до 2.500 представників селян. Вони вітали Центральну Раду з успіхами в зовнішній політиці, але рішучо вимагали захисту «права власності й культурного

дрібного господарства» та реорганізації українського національного парламенту «на принципі справедливого представництва». Репортер «Нової Ради», котрий писав про цю делегацію, зазначив: «Настрій делегатів піднятий, тривожний: вони кажуть, що до початку посіву лишилося може яких п'ять днів, а далі, коли ладу не буде, настане кінець і для земельної справи, і для ладу, і для самої держави української»⁶. За кілька днів вже губернський з'їзд хліборобів Полтавщини заявив: «Земельные комитеты проявили полную неподготовленность для организации засева, который сильно запаздывает, частью совершенно не производится. Земля только сейчас распределяется, раздается в неумелые руки, засевається сорным зерном без должной обработки. При таких условиях часть полей даже мелких собственников останется вовсе незасеянной, или засеянной сором вместо семян. Единственное средство, ввиду остроты момента, разрешить вопрос засева вне зависимости от земельного законодательства — предоставить собственникам, или раздать посев хозяйственным хлеборобам по своему усмотрению»⁷. Автор цікавого щоденника про полтавські події доби революції О. Несвіцький 12 квітня 1918 р. зробив такий запис: «Партия хлеборобов во главе с бывшим предводителем дворянства Золотоношского уезда Д. П. Капнистом (сын попечителя Московского учебного округа) послала Центральной Раде телеграмму с пожеланиями: 1) чтобы немедленно были прекращены дальнейшие опыты по проведению в жизнь социализации земли над нашей истерзанной и измученной неслыханными грабежами самочинных организаций, властями узаконенных селянских «спилок» некогда богатой, а теперь разоренной Украиной; 2) чтобы нынешнее правительство немедленно подало в отставку, как состоящее из людей, совершенно неизвестных широким кругам населения Украины; 3) чтобы Центральная Рада, которая снова зажгла пожар на Украине, зажженный Черновыми, Мартосами, Лениными и их компанией, выпустила себя, не навлекая в дальнейшем на себя жестокого, но справедливого гнева честного трудолюбивого населения Украины»⁸.

Але, не дивлячись на такі грізні симптоми, Центральна Рада робила вигляд, ніби все йде гаразд. Характерно, що у мемуарах Миколи Ковалевського, міністра землеробства в уряді Голубовича, немає навіть натяку на ці делегації хліборобів. Тому німецька військова влада видала, очевидно, без офіційного погодження з українським урядом, обіжник сільським управам, який наочно довів, хто є господарем у країні. Його зміст якраз і відбив думки хліборобів:

розпоряджатися майбутнім урожаєм буде той, хто засіяв поле сьогодні, якщо навіть за законом Центральної Ради це поле в нього і відібрали. У разі ж, коли господар не засівав землю, він втрачав на неї право. Так німецьке командування, керуючись власними, суто утилітарними інтересами — забезпеченням поставок до Німеччини, спробувало розрубати гордіїв вузол української аграрної проблеми.

Після цього всім стало очевидним, що Центральна Рада, як це вже не раз було в світовій історії революцій, вичерпала свій руйнівний державотворчий потенціал. Адже лівіший спектр політичної палітри, який, до речі, тоді складали не тільки більшовики, але й ліві російські та українські есери, ліві українські соціал-демократи (згадаймо декоративного першого голову ВУЦВК Юхима Медведєва), мав за собою міцні симпатії міських та сільських люмпенів, готових до подальших грабунків. В умовах анархії та державного розкладу від Центральної Ради відійшов і правий табір, досить строкатий за своїм складом, соціальними та національними вподобаннями, проте здатний сконсолідуватися довкола однієї політичної постаті.

На сторонній погляд, у цей час відставний корпусний отаман війська УНР, колишній генеральний отаман Вільного козацтва Павло Скоропадський вів розсіяне життя по київських готелях. Спочатку це були номери М. Б. Кане на вулиці Фундуклеївській, 1; потім, коли німецьке командування реквізувало готель для власних потреб, тимчасовою резиденцією Скоропадського стали дві кімнати у «Петрограді», розташованому на Великій Васильківській вулиці (буд. 4–3 або 21). Зрештою, якимось чином йому вдалося влаштуватися у маленькій квартирі на Хрещатику, що належала колись єврею-комерсанту. За спогадами Миколи Чеботаріва, нова резиденція майбутнього гетьмана знаходилася у Пасажі (Хрещатик, 20), де автор мемуарів неодноразово зустрічав Дмитра Донцова, який, очевидно, відвідував Скоропадського, але самого генерала не бачив, і здогадувався, що той не залишав квартири з конспіративних міркувань. Саме тут, а також у помешканні Юрія Любинського, майбутнього міністра охорони здоров'я Української Держави, на вулиці Володимирській, 45, відбувалися засідання керівництва новоствореної Української народної громади — політичного об'єднання, зібраного навколо Павла Скоропадського з його однодумців та прибічників. Вибір останньої квартири, очевидно, був викликаний насамперед міркуваннями конспірації — адже у помешканні

лікаря, який мав приватну практику, дуже легко було зібрати всіх потрібних людей.

Але вже невдовзі події довели, що колишній корпусний отаман Армії УНР (лише у березні діставший, нарешті, офіційний наказ про відставку) став найпривабливішою постаттю і для інших численних гравців на політичному полі тогочасної України. Німцям, особливо з військових кіл («Оберкомандо»), Скоропадський імпонував своїм авторитетом, військовою вдачею, поміркованістю політичних поглядів. Вони вважали, що з колишнім генералом, професійним військовиком, значно легше знайти спільну мову, ніж з можливими цивільними кандидатами на місце вищого провідника України: старим громадським діячем та багатим дідичем Євгеном Чикаленком або адвокатом за фахом, беззастережним самостійником Миколою Міхновським.

Промовистим був той факт, що саме німці та австрійці першими почали шукати контактів з майбутнім гетьманом, а не навпаки. На відміну від багатьох петербурзьких аристократів, прикладом, близького друга Георгія Романовського (герцога Лейхтенберзького), і навіть своєї родички Марії Васильчикової, він не мав широких зв'язків серед німців. Як згадував сам Скоропадський у мемуарах, він, хоча і відвідував Німеччину під час юнацьких мандрів, але мав там знайомих значно менш, ніж у Франції, Великій Британії або Італії. Тому відомості про наявність родинних зв'язків між ним та головнокомандувачем німецькими військами в Україні фельдмаршалом фон Ейхгорном, які повторюють і сучасні несумлінні історики, були лише безпідставними чутками⁹.

Першими контакт з Павлом Скоропадським ще на початку квітня спробували встановити два співробітника розвідувального відділу Оберкомандо — майори Гассе та Ярош. Першого з них тогочасні російські праві кола в Україні чомусь вважали законспірованою головною фігурою німецької політики на Сході — принцом Гессенским, рідним братом останньої російської імператриці. Проте жодні підтвердження цього відсутні. У складі німецьких військ в Україні дійсно перебував один з Гессен-Дармштадських принців, але без жодних політичних повноважень.

У другій половині квітня відбулися контакти Павла Скоропадського з капітаном графом Альвенслебеном — чи не єдиним аристократом серед чинів німецького Оберкомандо, а за чутками — ледь не родичем правлячого імператора. У спогадах гетьман дуже стримано згадував обставини цієї зустрічі. Але у нас є підстави здогадуватися,

що Павло Скоропадський міг познайомитися з графом значно раніше, у Петербурзі, адже той довгий час перебував на дипломатичній службі при німецькому посольстві в Росії. У такому випадку Альвенслебен був єдиним старим знайомим гетьмана, який «сразу как бы определил себя состоящим при мне»¹⁰, за визначенням Павла Скоропадського. І, нарешті, лише 24 квітня відбулася зустріч майбутнього гетьмана з головною постаттю німецької політики в Україні — генералом В. Гренером. Листування посла А. Мумма фон Шварценштайна з Берліном свідчить про цікавість дипломатичних кіл до фігури Скоропадського принаймні з початку квітня.

Значно раніше з ним спробував встановити контакти австрійський військовий уповноважений у Києві майор Флейшман. Сам гетьман пояснив цей факт тим, що праця з організації 1-го Українського корпусу, керівництво вільнокозацьким рухом створили йому певну популярність у Галичині, а австрійці були інформовані про події в Україні від галичан. Як би там ні було, але саме від Флейшмана Скоропадський довідався про суттєві розбіжності в українській політиці Берліна та Відня. Така інформованість у майбутньому надала гетьманові можливість маневрувати між ними не лише у зовнішній, але і у внутрішній політиці.

Немає прямих доказів, але більш ніж імовірно, що фігура колишнього отамана Вільного козацтва мала певну підтримку і з боку Франції. Тут були використані конспіративні масонські зв'язки Сергія Маркотуна — досить загадкової фігури у тодішньому київському політикумі. Саме він колись влаштував першу зустріч Скоропадського з французьким генералом Табуї. Зрозуміло, ні про які офіційні контакти не було і мови, адже місія генерала Табуї завершилася ще у січні 1918 р., — коли українська делегація від'їхала до Берестя, а в Києві замість очікуваного французами державного перевороту «младоукраїнців» вибухнуло більшовицьке повстання на Арсеналі. Офіційні контакти довелося замінити на конспіративно-масонські, не менш ефективні. До 29 квітня 1918 р., поки Скоропадський ще не продемонстрував свого примирення з німецькою присутністю в Україні, така підтримка мала певні ефективні форми (насамперед фінансові та організаційні).

З внутрішніх сил, що згуртувалися довкола майбутнього гетьмана, слід назвати Союз земельних власників — українське крайове відділення всеросійської організації, яка виникла у 1905–1909 рр., потім припинила свою діяльність і відродилася лише наприкінці 1916 р. Зрозуміло, що в ній переважали великі та середні дідачі

здебільшого «малоросійського» походження. Але з'їзд Всеросійського союзу в липні 1917 р. продемонстрував наявність у лавах партії також прошарку селян-землевласників. Новозатверджений статут Союзу містив тези про розширення селянського землеволодіння та часткове відчуження поміщицьких земель за викуп. На виборах до Всеросійських Установчих зборів Союз у Волинській, Катеринославській, Таврійській, Харківській та Чернігівській губерніях виступав окремим списком; тут землевласники набрали від 1,2 до майже 3 відсотків голосів. По Чернігівській губернії за списком Союзу землевласників балотувався і Павло Скоропадський, не дивлячись на те, що не поділяв деяких його програмних засад (насамперед щодо земельної політики). Згодом він назвав це своєю значною помилкою: авторитет Скоропадського не приніс перемоги землевласникам, а сам майбутній гетьман у громадській думці вже почав ототожнюватися із Союзом.

Найбільш активними діячами Союзу земельних власників були на той час князь О. Голіцин, М. Антонов, В. П. та М. В. Кочубеї, графи М. Мусін-Пушкін, Д. Гейден, О. Зноско-Боровський. За партійною приналежністю це були головно російські кадети та октябристи, хоча частина мала і більш праві погляди. До Скоропадського їх тягнула станова солідарність, спільне минуле, надія, що під його проводом «Україна» залишиться лише зручною ширмою боротьби з більшовизмом російським та соціалізмом українським. Під тиском обставин вони ніби погоджувалися віддати землю за викуп, але насправді мріяли повністю відновити старі порядки. У цьому вони, на жаль, не наслідували приклад французької землевласницької аристократії часів революції кінця XVIII ст., яка хоча б продемонструвала свою добровільну відмову від феодальних прав.

Про політичні вподобання землевласників промовисто свідчить той факт, що у «Паперах Гренера» збереглися відомості про те, як 22 квітня 1918 р. керівники Союзу подали Oberkommando докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства. Генерал-губернатор, призначений німецьким командуванням, очолював збройні сили і керував Директорією з осіб, обраних ним особисто. У планах землевласників було також скликання законодавчих зборів з метою скасування законів Центральної Ради. Таким чином, ініціатива запровадження в Україні генерал-губернаторства належала не німцям, а керівництву Союзу землевласників, які виявилися не дуже послідовними союзниками гетьмана.

Ще більш агресивно були налаштовані польські землевласники Правобережної України, об'єднані в «Раду землян». Скоропадський впродовж березня — квітня 1918 р. мав контакти з графом Грохольським, Подгорським, князем Карлом Радзівілом, і впевнився, що вони не тільки бажають повернення всіх своїх маєтків, але й активно використовують присутність німецьких та австро-угорських військ для якомога повного відшкодування своїх збитків від соціалізації землі. Вийшло саме те, проти чого застерігав ще у 1917 р. Пауль Рорбах: «Коли наші війська й наших союзників увійдуть тепер у російську Західну Україну (правобіч Дніпра), застануть там польську велику земельну посілість і бідне землею, голодне землі українське селянство. У хвили, коли українські селяни набрали б думки, що німецькі та австро-угорські війська приязні полякам, що вони тримають з польськими великими земельними власниками, можемо програти могутній український козир...»¹¹. Але цей програв був ще попереду, поки ж польські дідачі, застосовуючи проти українських селян німецьке й особливо австрійське військо, схильні були підтримати і Скоропадського — як реальну альтернативу соціалістичній Центральній Раді та її есерівському уряду.

Зацікавилися Українською народною громадою, вірніше, її провідником також найреакційніші російські сили, які в Україні пересиджували більшовицький терор. Сам Скоропадський згадував, що перше засідання його партії відвідав такий Родзевич, член «Союза русского народа». Але після того він більше не з'являвся в Громаді. Натомість до неї підключився адвокат І. В. Дусан, який наприкінці 1918 та особливо у 1919 р. повністю розкрився як переконаний великодержавник та реакціонер.

З сучасних українських політичних сил взаємні контакти у майбутнього гетьмана зав'язалися з Українською хліборобсько-демократичною партією, яка сформувалася у Полтаві в травні 1917 р. До неї увійшли такі відомі українські діячі, як брати Шемети, історик і офіцер В'ячеслав Липинський. Згодом до нової партії приєдналися дуже впливові постаті: Микола Міхновський та Дмитро Донців, котрий лише на початку 1918 р. повернувся в Україну після довгих років еміграції, пов'язаних з активною політичною роботою у віденському Союзі визволення України. Хлібороби-демократи не влилися в Українську народну громаду, але симпатизували її керівнику і підтримували його заходи. Цікаво згадати, що в конференції цієї партії восени 1917 р., напередодні виборів до Всеросійсь-

ких та Українських установчих зборів, брали участь багато полтавських дідичів, у тому числі й майбутній прем'єр Української Держави Федір Лизогуб. Така консолідація принесла певний успіх, і хліборобський список № 2 спромігся набрати на виборах більше 5 відсотків голосів, хоча і не провів свого кандидата до Установчих зборів. Якщо ж згадати історію дореволюційних подій, то полтавське дворянське товариство ще 1916 р. вийшло зі складу всеросійської Організації об'єднаних дворян, демонструючи свою незгоду з політичним курсом цього об'єднання, насамперед у національному питанні. Все це засвідчувало значну політичну згуртованість полтавців-землевласників на ґрунті національному, а тому — наявність спільних ідей з Громадою.

Можна вести мову і про певну близькість позицій УНГ з партією соціалістів-федералістів, яка лише нещодавно і за політичною модою отримала таку соціалістичну назву. Насправді ж її члени були спадкоємцями старих поміркованих українських партій, зокрема, Товариства українських поступовців, і за своїми переконаннями були національними лібералами, які відстоювали федеративний зв'язок з демократичною Росією. Партія об'єднувала провідні інтелігентські сили України (Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Дмитро Дорошенко), хоча не була ані надто впливовою, ані численною. З деякими її лідерами майбутній гетьман зустрічався у березні 1918 р. Такі контакти засвідчують, прикладом, спогади Дмитра Дорошенка. Усі вони погоджувалися з необхідністю рішучих кроків для врятування української державності.

Як це не дивно звучить нині, коли у пересічного читача Скоропадський асоціюється виключно з промосковською орієнтацією, але на початку 1918 р. він користався значною підтримкою партії самостійників. За свідченнями дуже налаштованого проти цієї партії українського есера Павла Христюка, «Заявивши в своєму органі «Самостійник», що попередня політика була «необхідною в певний історичний період помилкою, податком певному настроєві мас», вони тепер заходилися коло виправлення тих «помилочок». Поперед всього поставили на порядок денний «виправлення» земельного закону. Потім зажадали зміни «не відповідаю чого моментів» складу Ради народних міністрів на «новий кабінет міністрів, побудований на принципі діловим і коаліційним», без участі в нім національних меншостей, який би повів «твердий» курс політики, рівняючись на буржуазію»¹². Крім цих, суто політичних точок дотику, Павло Скоропадський мав і організаційні контакти із

самостійниками. Досить згадати його співпрацю з Іваном Луценком. А якщо вірити спогадами Дмитра Донцова, саме на зборах самостійників у київському готелі М. Б. Кане відбулося особисте знайомство майбутнього ідеолога українського націоналізму та майбутнього гетьмана.

Питання підтримки зусиль Павла Скоропадського щодо зміцнення влади в Україні з боку різних партій підводять нас до досить цікавої, але зовсім невисвітленої теми. Звичайно пишуть про підтримку гетьманату діячами російської партії народної свободи (конституційних демократів) або ж про те, що більшість міністрів гетьман набрав серед російських кадетів. Насправді ж є підстави говорити про намагання створити партію українських кадетів, за поглядами і програмою дуже близької до соціалістів-федералістів. На жаль, джерельна база цієї проблеми надто вузька — документи партії народної свободи в Україні за 1918 р. не збереглися, а члени ЦК партії, які на той час намагалися вибудувати такий курс, вже наступного року намагалися навіть не згадувати цей епізод власної біографії: політична кон'юнктура докорінно змінилася.

Однак оприлюднені на сьогодні факти свідчать, що вже 1917 р. відбувалася значна еволюція програмних засад партії народної свободи. На VII партійному з'їзді у березні 1917 р. кадети оголосили себе республіканцями, прибічниками аграрної реформи у вигляді примусового викупу землі у великих власників і розподілу за трудовою нормою і, нарешті, автономістами — поки що у формі територіальної автономії (на VIII з'їзді у травні). Наприкінці того ж року певні сили всередині партії під впливом Жовтневого більшовицького перевороту, розчарування у корисливій позиції Антанти щодо Росії почали схилитися до пронимецької орієнтації, розраховуючи на перемогу Німеччини у Світовій війні, її потугу в боротьбі з більшовизмом. Одночасно все більшої популярності набирали вже відверто федералістські погляди на майбутнє Росії. У таких планах одне з провідних місць відводилося Україні — адже там тривала протибільшовицька боротьба.

Про це відкрито заявив член ЦК кадетів барон В. Е. Нольде в інтерв'ю впливовій німецькій газеті «Vossische Zeitung» влітку 1918 р., де він зазначив, зокрема, закономірність відходу партії від антантофільських позицій і єднання з «українськими націоналістами». Щоденник іншого члена ЦК цієї ж партії, видатного вченого-енциклопедиста ХХ ст. В. І. Вернадського за 1917 р. також свідчить про поступове осягнення ним та його однодумцями необ-

хідності федералізації майбутньої Росії: «Получил киевские газеты. Ясно, что большевики не овладевают там и власть Ленина и К^о не признается. Но сила русской культуры так велика, что ей нисколько не страшна одновременная работа украинизации. Здесь должно быть совместно дружеское общение. И оно возможно. Мне представляется, что неизбежное решение России сейчас в направлении федерализма приведет к созданию огромного государства от Тихого океана до Адриатического моря...»¹³.

Наприкінці 1917 р. Володимир Вернадський перебрався до Полтави, і саме тому в його щоденнику залишилися сліди спроб створення української партії народної свободи. Він зазначав у записнику, що вже у березні 1918 р. лідери Полтавського комітету кадетів у пресі заявили про припинення його діяльності як відділення всеросійської партії. На зборах комітету йшлося про розробку статуту і програми вже нової, української партії. До відповідної комісії були обрані, крім самого Вернадського, Л. І. Бельговський, Я. К. Імшенецький, С. Семенченко, Ярошевський, за походженням — українці. У щоденнику зафіксовані й основні постулати програми майбутніх українських кадетів: необхідність зближення з Росією; широка культурна діяльність; збереження сфери впливу російської мови як рівної з українською у громадському і культурному житті; захист інтересів російської громади України; відпрацювання форм державного спілкування з усіма уламками Російської імперії. У сфері внутрішнього життя передбачалася найширша автономія та самоуправління, демократичний виборчий закон, орієнтація на дрібного земельного власника, проте невіршеним лишалася питання права на продаж землі.

Як бачимо, це начерк програми партії, хоча і проросійської орієнтації (іншого марно було б чекати), проте партії, яка існує в умовах української державності, таку державність не поборює, і фактично нічим не відрізняється від інших національних партій — польської або єврейської. До речі, немає навіть натяку на будь-який організаційний зв'язок з існуючим в Москві ЦК всеросійської партії кадетів. Проте до державного перевороту 29 квітня така партія не була створена, а питання існування кадетської партії в Україні вирішувалися вже 11 травні 1918 р. на Київському з'їзді делегатів партії народної свободи, який обрав Головний комітет партії в Україні з правами автономного центру. Відносно ж персональних симпатій до українських політиків розходжень не було: Володимир Вернадський ще у жовтня 1917 р. зробив щоденників запис

стосовно «значної ролі правого Скоропадського» в українських подіях.

Особливу зацікавленість у постаті Павла Скоропадського виявляли ділові кола України — промисловці, комерсанти, банкіри, які були практично проігноровані Центральною радою. Тим не менш ділові кола продовжували відігравати певну роль в економічному житті країни. Їх офіційне об'єднання в два могутніх торгово-промислових союзи (Суозіф та Протофіс) відноситься вже до періоду Гетьманату, проте навесні 1918 р. підприємці, налякані більшовицькою інвазією та невизначеністю свого статусу за есерівського уряду Всеволода Голубовича, жадали більш спокійного життя, можливостей отримати дивіденди від посередництва у налагодженні торгово-промислових зв'язків з Німеччиною. Але справа з викраденням представниками уряду київського банкіра Абрама Доброго довела їм, що марно сподіватися на створення нормального клімату в діловому житті за правління соціалістичної Центральної Ради.

Серед інших сил, які підтримували цю політичну постать, можна назвати і православну церкву. Гетьман у спогадах дуже глухо згадував про свої контакти з церковними ієрархами навесні 1918 р., проте така підтримка цілком очевидно впливає хоча б з факту благословення єпископом Никодимом напередодні 29 квітня. Не так важливо з огляду на це, що Скоропадський писав потім, що до того не знав єпископа особисто і не був обізнаним щодо його політичних поглядів.

Як легко побачити, всі ці партії, політичні групи, громадські об'єднання, окремі особи хотіли підтримати майбутнього гетьмана як особистість, а не його політичну платформу. Одних влаштовувало, що він був великим землевласником; іншим імпонувала його минула кар'єра, зв'язки з впливовими колами часів імперії; деякі сподівалися на його поміркованість у національному питанні. Українські політичні кола він притягував своєю популярністю, здобутою працею з українізації корпусу, керівництвом вільними козаками, захистом української державності. Така популярність, як з подивом згадував сам Павло Скоропадський, сягала навіть Галичини. Привабливим для певних сил був і його широко афішований несоціалістичний лібералізм — адже він усюди проголошував, що був ворогом соціалістичних доктрин в політиці та економіці. Суспільство ж втомилося від крайнощів соціалістичних експериментів, що межували з більшовизмом. Це спостерігав Колін

Рос ще у березні 1918 р.: «Состоятельные круги населения, интеллигенция и офицеры относятся пассивно к смене правительства. Они пойдут за всяким правительством, которое не будет слишком социалистическим и, хотя бы отчасти, будет защищать их интересы»¹⁴.

Проте політична сила, створена самим Павлом Скоропадським у вигляді Української народної громади, мала власні програмні цілі. Наскільки вони відповідали іноді діаметрально протилежним очікуванням, які покладалися на майбутнього гетьмана різними групами суспільства, буде очевидним з наступного.

Програма УНГ не виглядала чимось монолітним і ідейно виваженим. У мемуарах Павло Скоропадський згадував власну працю над нею разом із своїм майбутнім секретарем О. Лупаковим. До недавнього часу нічого не було відомо про її остаточний варіант, тому єдиним можливим шляхом відтворення програми УНГ уявлялася її реконструкція за згадками, що розкидані по сторінках спогадів гетьмана. Проте виникали сумніви щодо адекватного відтворення програми крізь призму семі з половиною місяців гетьманату та півроку екзильного існування у Берліні.

Для загальної характеристики засад партійної політики УНГ слід зазначити, що реконструйована таким чином програма відрізнялась значною неокресленістю, невизначеністю. У ній найсильнішою була негативна частина, а саме критика дій Центральної Ради, але дуже слабкою — позитивна. Коротко вона була влучно характеризувана самим Скоропадським: програма компромісу між власниками і незаможними, між росіянами та українцями.

Конкретно ж у сфері політичній зазначалося, що партія має бути правіша за існуючі соціалістичні, але демократична, бо ж українець у душі — демократ. Разом з тим наголошувалося на необхідності сильної влади, майже диктатури, яка була б здатна відновити адміністративний апарат, що став за Центральної Ради практично недієздатним, і провести здорові демократичні реформи. Ідея гетьманства не висловлювалася, і взагалі форма правління не була чітко окресленою. У сфері соціальної передбачалася аграрна реформа на користь дрібних власників. Саме їх майбутній гетьман вважав сіллю України і мріяв бачити свою батьківщину вкритою дрібними високотоварними господарствами, які продають буряки акціонованим цукровим заводам, в яких мають частку своєї власності. Для цього Скоропадський вважав необхідним проведення примусового викупу великих маєтків. Разом з тим не мала бути

втрачена досягнута у великих спеціалізованих господарствах культура виробництва. Будь-яких вказівок на програмні засади партії стосовно промисловості та робітничого питання віднайти не вдалося. Можна лише відзначити дві складові: об'єднання всіх власників проти соціалістичних експериментів та намагання уникнути крайнощів «лютого капіталізму». Абсолютно компромісною виглядала національна програма, яка будувалася на визнанні закономірності існування українського руху, задоволення національних потреб українського народу, але разом з тим визнавалася шкідливість повного розриву з Росією, небажаність державної антиросійської політики. Абсолютно неокресленими були засади партійної політики у сфері зовнішніх зносин. Щодо культурного будівництва визнавалася необхідність задоволення всіх культурних потреб українців, але не за рахунок переслідування російської культури.

На щастя, зовсім недавно дослідниця із Запоріжжя Тетяна Геращенко віднайшла автентичний текст проекту програми Української народної громади, писаний російською мовою у вигляді 39 тез. Він дозволяє нам співставити нашу реконструкцію з автентичним тогочасним документом.

Структура програми виявилася більш досконалою і розробленою. Як зазначає Т. Геращенко, «в програмі окреслено цілий комплекс питань, які охоплюють різні сторони життя: зокрема, права і свободи громадян, форми власності на землю, засоби виробництва, пропозиції щодо розв'язання аграрного і робітничого питання, фінансова політика, шляхи сполучення і транспорту, суд, освіта та охорона здоров'я»¹⁵. Але найпершими тезами йшли такі основні засади партії: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності всіх українців, проголошення української мови державною. Серед основних прав громадян України у програмі Громади, зокрема, наголошувалося на праві власності як основі людської культури. В основу вирішення земельного питання так само був закладений цей принцип, разом з тим державу наділяли правами відчуження землі у великих власників та забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували заможне існування хліборобських родин. У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею та капіталом

питань через примірювальні камери. Взагалі економічний блок програми слід віднести до найбільш розроблених: крім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення народного господарства, там чітко прописувалася реформа оподаткування, створення обмеженої кількості державним монополій, але ліквідація торговельної монополії держави як зовнішньої, так і внутрішньої. Досить докладно прописувалися партійні настанови у сфері налагодження транспорту, в тому числі автомобільного загального користування з доступними тарифами; в судочинстві УНГ декларувала прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного та виконавчого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення; викладання мало проводитися українською мовою у нижчій школі, у середній і вищій — за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної мови. Стосовно найголовнішого питання — форми державного устрою — програма фіксувала визнання існуючої Української Народної Республіки, але закликала використати досвід «національно-історичного минулого», запобігти крайнощів як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів», під якими малися на увазі більшовики та крайні ліві українські соціалістичні партії. Але конкретна форма майбутнього державного правління залежала від «вільно висловленої волі народу». Принагідно зауважимо, що, за програмою УНГ, приватні особи зберігали право використовувати також російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з державною.

Таким чином, наявний проект політичної декларації Української народної громади вигідно відрізнявся від реконструйованого нами за спогадами гетьмана більшою конкретністю, детальною розробленістю правового, соціального та економічного блоків, що засвідчує роботу над підготовкою програми досвідчених фахівців принаймні з права, фінансів, підприємництва. На разі назвати точно їхні прізвища неможливо, а здогадно це могли бути не стільки згаданий гетьманом в мемуарах працівник залізниці Олександр Лупаков, скільки не названі ним Борис Бутенко, інженер-залізничник, Олександр Палтов, на той час — юрисконсульт правління Галицько-Буковинських залізниць, Антон Ржепецький, банкір і майбутній міністр фінансів Української Держави, та інші. Правда,

щодо Палтова гетьман стверджував, що познайомився з ним лише напередодні перевороту, не раніше 24 квітня 1918 р. Тоді у групі з підготовки програми мав бути інший фаховий юрист, оскільки суто правничим проблемам були присвячені п'ять тез з 39. Можливо, це вже згаданий нами присяжний повірений Іван Дусан, активний член Союзу хліборобів-власників.

Такі досить зважені, проте чітко визначені політичні орієнтири, намічені Українською народною громадою, дозволяли об'єднатися навколо неї широкий спектр громадських та суспільних сил. Планувалося, що згодом партія набере значну кількість прихильників і зможе впливати на вироблення державної політики України.

Проте вир подій захопив як самого Павла Скоропадського, так і весь український політикум зненацька, шалено прискорив події, поставив на порядок денний саме те питання, яке не було вирішено у програмі, — форму державного правління. Тому і сама Громада, всупереч заявам її керівника, ніколи не стала політичною партією навіть за мірками того часу, коли партії перебували у зародковому стані, ділилися і зливалися, переходили з однієї форми в іншу. Як політичні сили навколо УНГ, так і членів самої Громади єднала одна постать — Павло Скоропадський. Серед його прибічників бачимо колишніх старшин 1-го Українського корпусу (полковники Бенецький, Гнат Зеленевський, капітан Богданович, осавул Василь Кочубей), старшин першого українського полку ім. Богдана Хмельницького (підпоручник Яворський-Кулібаб, прапорщики Григорій Лук'яненко-Лук'янов, Віктор Павелко), співробітників часів Вільного козацтва (полковник В. Каракуца, керівник військової школи, Іван Полтавець-Остриця, наказний отаман), просто українські військові, як генерал-майор Володислав Дашкевич-Горбатський. Окремо слід згадати двох відомих військовиків, які свого часу стояли біля витоків українського військового руху, членів військового клубу ім. Павла Полуботка: полковника В. Глинського, командира загону ополчення і хрещеного батька першого українського полку ім. Богдана Хмельницького (саме він утримував їх, озброював, постачав обмундирування); ротмістра Олександра Сахно-Устимовича, колишнього ад'ютанта командувача Київською військовою округою, організатора Вільного козацтва на Полтавщині. Засідання УНГ відвідували і старі українські діячі різного політичного ґатунку: залізничник Борис Бутенко, публіцист і колишній політемігрант Дмитро Донцов, історик В'ячеслав Липинський, лікар Юрій Любинський, член Українського правничого товариства

Парчевський, полтавські дідичі брати Володимир та Сергій Шемети, Микола Сахно-Устимович, інженер-технолог і багатий дідич. Бували тут навіть три члени Центральної Ради: Микола Міхновський, Д. Мацько, обраний до складу українського національного парламенту від територіального представництва, та лікар Іван Луценко, самостійник. Поруч з ними на засідання Громади сиділи Олександр Вишневський, правитель справ Союзу землевласників, Михайло Воронович, до революції — бесарабський губернатор, його приятель Микола Гіжицький, присяжний повірений Іван Дусан, котрий відстоював тісні зв'язки з Росією; Конюшенко-Сагайдачний, харківський дідич, князь Микола Васильович Кочубей, масон Сергій Маркотун, колишній камергер Олександр Палтов. Таких досить різних за політичними і національними вподобаннями людей, які у багатьох питаннях діаметрально розходилися, міцно єднала фігура Павла Скоропадського. На його карб треба зазначити, що він зміг налагодити їх досить такі тісну і плідну співпрацю у рамках підготовки переходу влади від соціалістів Центральної Ради до більш поміркованих політичних сил. Притому далеко не всі були втаємничені у план дій і завдання Української народної громади, оскільки вона працювала у напівлегальних умовах.

Не буде перебільшенням стверджувати, що й сам Павло Скоропадський не мав повного уявлення про основну мету діяльності УНГ, особливо щодо форми державного правління. У спогадах він, здається, щиро писав, що у березні навіть не думав про гетьманство, і лише після 10 квітня політичні події втягли його у свій вир і поставили питання руба: або диктатура, або втрата національної державності.

Слід зазначити, що ідея відродження старовинної, суто національної форми правління не стало якимось збоченням у ході Української революції. Невмирущість традицій такої організації державної влади засвідчилася вже у перших газетних звітах про українську демонстрацію 1 квітня 1917 р. Лозунг «Хай живе Самостійна Україна з гетьманом на чолі», що протистояв гаслам автономії, наочно продемонстрував наявність таких крайніх течій в українському русі.

Нащадок одного з двох справжніх гетьманських родів усе більше притягав до себе погляди і думки оточуючих. Але, як не дивно, першим розмову на таку тему зі Скоропадським почав офіцер Кінної гвардії Ходкевич, поляк. Трохи згодом, вже під час праці над формування 1-го Українського корпусу, генерала таємно відвідали

два офіцери-богданівці, підпоручник Яворський та прапорщик Віктор Павелко. Степан Лазуренко, останній командир Богданівського полку, згадував: «вони «по секрету» розповіли мені, що вони без жодних повноважень їздили до генерала Скоропадського, командира 1-го Українського корпусу, і запропонували йому (від кого?) бути гетьманом України. На що він ніби відповів, що прийняв би таку пропозицію, якби йому запропонував український народ»¹⁶. Правда, за спогадами гетьмана, пропозиція була іншою — очолити всі військові формування в Україні. Потрібно згадати також прагнення Івана Полтавця-Остряниці вже на З'їзді Вільного козацтва проголосити гетьманство. Хоча більшість вільних козаків не підтримала таку ідею ще на стадії обговорення, але немає жодних сумнівів, чия саме кандидатура висунув би ініціатор. Адже він приклав багато зусиль, щоб відсутнього в Чигирині Скоропадського заочно обрали генеральним отаманом Вільного козацтва. А в тому, що останній не тільки може, але і прагне стати гетьманом, були впевнені хіба не всі соціалістичні лідери Центральної Ради. Симон Петлюра, Володимир Винниченко та Микола Порш до того ж і публічно ділилися своїми побоювання щодо цього. Нарешті, спогади гетьмана засвідчили неабияку увагу до його постаті наприкінці 1917 — початку 1918 р. з боку нечисленної на той час партії самостійників. По лінії Вільного козацтва з ним співпрацювали лідер партії Іван Луценко та галичанин Павлюк; у Києві Скоропадського запросили на збори самостійників для обговорення військових питань. Промовистою була і листівка, що розповсюджувалася в Києві серед військовиків у березні 1918 р.: «Щоб не було авантюри в оці тяжкі часи, коли Україна в огні; щоб здійснити пропозиції Центральної Ради, зазначені у IV Універсалові; щоб провести нові вибори до Установчих зборів, ми, самостійники, лічимо необхідним яскраво підкреслити, що для боротьби з большевиками, анархією, проведення реформ, збудування війська необхідно призначити гетьмана. Гетьман буде відповідати перед Центральною Радою, заснує певне військо і проведе усі реформи, що стосуються будування держави. Гетьману передається як Головнокомандуючому всієї України уся військова влада, оборона України від ворогів — большевиків... Без гетьмана, який єден може збудувати національну державу і зорганізувати військо — загинуть людність і українська державність»¹⁷.

Таким чином, ідея гетьманату набула достатнього поширення серед українського суспільства у 1917 — на початку 1918 р. За

спогадами Павла Скоропадського, і він поділяв тоді такі погляди, але уявляв собі хід подій поступовим і більш тривалим. Спочатку мала оформитися партія прихильників гетьмана: «...партія розрастетя, голос ее будет слышен в стране, а потом думал, что можно будет постепенно перейти к идее гетманства. Никаких переговоров я не хотел в то время и о них не думал»¹⁸.

Але щодня прискорювався хід подій, вимагаючи негайного переходу до сильної одноосібної влади. У політикумі ходили ідеї обрання гетьманом Євгена Чикаленка або Миколу Міхновського. Навіть Михайлі Грушевському, за спогадами Надії Суровцевої, наприкінці квітня 1918 р. його прибічники пропонували взяти до своїх рук диктаторську владу, але той із жахом відмовився.

Єдиною постаттю, яка могла б консолідувати широкі верстви заможного населення України, різних національних і соціальних кіл, виявився Павло Скоропадський. Його кандидатура на пост вищого керівника України не викликала сумнівів і в представників німецької та австро-угорської адміністрації. Але саме тому проти нього були рішучо налаштовані лідери українських соціалістів, які навіть обговорювали зі своєю преторіанською гвардією — січовими стрільцями Євгена Коновальця — можливість захоплення майбутнього гетьмана військовою групою і вивезення з Києва. Мабуть, як генеральну репетицію такого акту слід розглядати викрадення київського банкіра Абрама Доброго, здійснену військовим міністром Олександром Жуковським, внутрішніх справ — Миколою Ткаченком та керівником карного розшуку МВС Красовським під маскою «Комітету спасіння України».

Утім, вже така перша суто терористична акція безвідповідального уряду призвела до демонстративного арешту винних нарядом німецького війська прямо у приміщенні Центральної Ради. Після такого інциденту депутати Центральної Ради гак і не набрались мужності повернутися туди. Ці події констатували політичну смерть першого українського парламенту, і за об'єктивними законами розвитку революцій він разом із соціалістичними партіями, котрі здійснювали керівництво ним, мав залишити арену історичних подій іншим національним політичним силам; цього разу більш консервативним.

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — С. 125.

² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 36.

- ³ *Дорошенко Дм.* Мои спомини про недавнє — минуле. — Ч. 2. — С. 78.
- ⁴ Цит за: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. — С. 478–479.
- ⁵ *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. — К.: Поліграфкнига, 2002. — С. 406.
- ⁶ *Нова Рада.* — 1918. — 11.04 (29.03).
- ⁷ *Киевская мысль.* — 1918. — 16(03).04.
- ⁸ *Несвіцький О. О.* Полтава у дні революції та в період смуги 1917–1922 рр. — Полтава, 1995. — С. 52–53.
- ⁹ Так, сучасний історик В. Дмитришин, не спробувавши навіть довідатися про родину дружини гетьмана, знову стверджує, що вони були свояками: ніби Ейхгорн був одружений з ніколи не існуювшою сестрою Олександрри Дурново. Див.: *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 114–115.
- ¹⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 147.
- ¹¹ *Deutsche Politik* (Berlin). — 1917. — 03.08.
- ¹² *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. — Т. 2. — Відень, 1921. — С. 160.
- ¹³ *Вернадський В. И.* Дневники 1917–1921 // Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 45.
- ¹⁴ Архив русской революции. — Т. 1. — М.: «Современник», 1991. — С. 370.
- ¹⁵ *Геращенко Т. С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. — К.: Видавн. Центр КДЛУ, 2000. — Вип. 4. — С. 199.
- ¹⁶ *Лазуренко Ст.* Богданівці на фронті 1917 р. // Тризуб (Нью-Йорк). — Ч. 34, 1965. — С. 16.
- ¹⁷ *Нова Рада* (Київ). — 1918. — 15 (02)03.
- ¹⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 135.